

REVOLUCIONARNI TEROR OZNE U SRBIJI 1944-1946.

tehnologija likvidacija tajne policije

DR SRĐAN CVETKOVIĆ

APSTRAKT

na kraju i neposredno po okončanju Drugog svetskog rata u svim zemljama Istočne Evrope pa i Jugoslaviji i Srbiji došlo je do snažnog vala represije i revolucionarnog terora instrumentalizacijom antifašizma u svrhu eliminisanja protivnika revolucije. Ovo nasilje je samo jednim delom uslovljeno ratom, „etosom odmazde“ pa čak i ličnim razlozima koji neminovno prate gotovo sve oružane sukobe u istoriji dok je veći deo predstavljalo prvu fazu dobro isplanirane komunističke revolucije u kojoj je etapno trebalo eliministi njene klasne i političke protivnike. Najpre je to činjeno likvidacijama bez sudova u režiji tajne policije a potom su primat imali montirani politički procesi uglavnom po optužbama, a za ratne zločine ili neku vrstu kolaboracije.

ABSTRACT

At the end and immediately after the conclusion of World War II, a strong wave of repression and revolutionary terror swept through all Eastern European countries, including Yugoslavia and Serbia, by instrumentalizing antifascism to eliminate opponents of the revolution. This violence was only partially driven by the war itself, the “ethos of retribution,” and even personal motives, which inevitably accompany almost all armed conflicts in history. However, to a greater extent, it represented the first phase of a well-planned communist revolution, aimed at gradually eliminating

its class and political opponents. Initially, this was carried out through extrajudicial executions orchestrated by the secret police, followed by staged political trials, mostly based on accusations of war crimes or some form of collaboration.

ABSZTRAKT

A második világháború végén és közvetlenül annak lezárását követően Kelet-Európa valamennyi államában, így Jugoszláviában és Szerbiában is, jelentős mértékű represszió és forradalmi terror bontakozott ki, amelynek során az antifasizmus eszméjét eszközként alkalmazták a forradalom ellenfeleinek felszámolására. Az erőszak részben a háborús körülmények, az ún. „megtorlás ethosza”, valamint személyes indítékok következménye volt, amelyek jellemzően minden fegyveres konfliktust kísérnek. Mindazonáltal, az események jelentős része egy előre megtervezett kommunista forradalom első fázisaként értelmezhető, amelynek célja az osztályellenség és a politikai opponensek fokozatos eliminálása volt. Kezdetben ez bírósági eljárás nélküli kivégzések formájában zajlott a titkosrendőrség irányításával, amelyet később koncepciók perek váltottak fel. Ezen eljárások során a vádlottakat rendszerint háborús bűncselekményekkel vagy valamilyen kollaborációval kapcsolatos vádakkal illették.

Prva tajna politička policija u komunističkoj Jugoslaviji bila je organizacija nazvana *Odeljenje zaštite naroda* (u izvorima se ponekad može sresti i izraz *Odeljenje za zaštitu naroda*). Ova je u istoriji ostala upamćena po skraćenici OZNA („Ozna sve dozna!). Ona je preteča celokupnog sistema državne bezbednosti koji će se izgrađivati u kasnijem periodu, kao i jedan od najavžnijih oslonaca totalitarne vlasti Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Kao i u Sovjetskom Savezu, tajna policija predstavljala je „isukani mač“, „najrevolucionarniji i najbobreniji organ za čuvanje tekovina naše revolucije“. Njen prvi načelnik i kasniji dugogodišnji simbol državne bezbednosti uopšte, bio je Aleksandar Ranković, član najužeg rukovodstva KPJ/SKJ do 1966. godine. Ovoj službi su davani epiteti u stilu: „herojska Uprava državne bezbednosti na čelu sa drugom Markom“ ili „jedna od najlepših tekovina velike narodno-oslobodilačke borbe naših naroda“.¹

OZNA je od svog nastanka 13. maja 1944. dekretom Josipa Broza Tita ustrojena kao politička policija, metodološki po sovjetskom modelu, vođena iz jednog centra i organizaciono jedinstveno postavljena za celu Jugoslaviju. Smatralo se nužnim da se stvori jedinstvena i moćna organizacija koja će upravljati političkom obaveštajnom službom u inostranstvu i na okupiranoj teritoriji, kontraobaveštajnom službom u jedinicama NOVJ koja će biti predvodnik u obračunu sa „petom kolo- nom“ i „narodnim neprijateljima“. OZNA je preuzela funkcije političke policije i

kontrašpijunaže od postojećih obaveštajnih centara, pa su tako odvojeni jedni od drugih obaveštajni i bezbednosni poslovi. Reorganizacija celokupne obaveštajne službe koja je već postojala u Narodno-oslobodilačkom pokretu izvršena je na predlog sovjetske vojne misije koja se nalazila pri Vrhovnom štabu.²

U organizacionom smislu, od velikog su značaja, bile instrukcije koje su dolazile od sovjetskog savetnika, pukovnika Timofejeva³, i oficira koji su prezentovali iskustvo sovjetske službe. Načelnik Aleksandar Ranković je već 18. maja 1944. izdao Uputstvo u kojem se, do detalja, razrađuju zadaci OZN-e i njenih organizacionih jedinica na terenu. Ona je zamišljena kao svojevrsan „mač revolucije“ za suprotstavljanje spoljnim i unutrašnjim neprijateljima. Pored kontraobaveštajne i bezbednosne funkcije, naglašenija je bila njena orijentacija na slamanje političkih i klasnih protivnika revolucije i komunističke partije. Sa stvaranjem vojne strukture (prema spoljnom neprijatelju), nastala je bezbednosna struktura okrenuta prema „narodnom neprijatelju, reakciji, bandi, kontrarevoluciji“. Na terenu, organi OZN-e su se često stavljali iznad lokalnih civilnih vlasti i delili pravdu po svom nahođenju, smatrajući da „najvažnija institucija“ račune treba da polaže samo vrhovnoj komandi.⁴

OZNA je bila podređena Povereništvu za narodnu odbranu NKOJ-a, prve revolucionarne vlade, koja je stvorena na Drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. godine. Načelnik Ozne za celu Jugoslaviju bio je Aleksandar Ranković, član Vrhovnog štaba NOVJ-a i organizacioni sekretar CK KPJ. Za njegovog zamenika određen je Svetislav Stefanović („Čeća“), i to na predlog sovjetske misije. Ozna za Srbiju formirana je u junu 1944. na Visu. Za prvog načelnika OZN-e za Srbiju postavljen je Slobodan Penezić, zvani „Krcun“.⁵

PO osnivanju 1944-1945. postojala su četiri odseka OZNE: prvi, za obaveštajni rad na okupiranom području (kasnije VOS ili SID) drugi, za obaveštajni rad na oslobođenoj teritoriji (UDBA), treći, za obaveštajni i kontraobaveštajni rad na zaštiti oružanih snaga i od delovanja stranih obaveštajnih službi (KOS). Četvrta uprava imala je najbrojniji personal i više organizacionih jedinica sa specifičnim stručno tehničkim obeležjima: Tehnički institut, kriptografija, kontra-radio služba sa snimačkim centrima i goniometrima, hemijska i foto-laboratorija, kontrola telefona, služba žičanih i radio veza. (kasnije 1954. godine ovde je inkorporirana služba za ozvučavanja (XII odeljenje).⁶ Na čelu prvog odseka OZNe za Jugoslaviju je najpre bio Maks Baće, drugog Pavle Pekić, trećeg Jeftimije Jefto Šašić i četvrtog Mijat Vuletić.⁷

Potom su redom nastajale jedna za drugom republičke OZNe. Najpre je stvorena OZN-a za Hrvatsku, potom za Bosnu i Hercegovinu i zatim sve ostale. Republičke OZN-e bile su potčinjene saveznoj, na čijem je čelu bio Aleksandar Ranković, a ona Ministarstvu odbrane na čelu s Josipom Brozom Titom (predsednik vlade DFJ). Na nivou okruga postojala su opunomoćstva, na nivou srezova poverenici i organi

OZN-e, pri jedinicama armije na terenu. U to vreme u Srbiji je bilo 86 sreskih poverenika, 15 okružnih odeljenja i na vrhu su se nalazila četiri odseka OZN-e.⁸ Postojali su odseci za: obaveštajni i kontraobaveštajni rad, pozadinu, tehničke službe i široka i razgranata mreža agenata, informatora i rezidenata na terenu.⁹

OZN-e za Srbiju nastala je na Visu tokom juna 1944. a na čelu službe za Srbiju imenovan je Slobodan Penezić Krcun, koji je do kraja 1944. uspeo da premreži celu Srbiju organima OZN-e. Direktno je učestvovao u izboru svojih saradnika i šefova provincijskih ispostava ove službe. Prvi načelnici OZNE za Srbiju su bili Svetolik Lazarević, Čile Kovačević, Radovan Grković i Slobodan Krstić Uča.¹⁰ Po naredbi vrhovnog komandanta oružanih snaga, tokom oktobra i novembra 1944. u Srbiji su, pri korpusima, uspostavljeni „oblasni odseci“ OZN-e: Zaječar – istočna, Niš – južna, Valjevo – zapadna i Kragujevac – centralna Srbija; postojale su zemaljske OZN-e za Vojvodinu i autonomnu Kosovsko-metohijsku oblast.

Grad Beograd imao je od 16. oktobra 1944. samostalno odeljenje, organizaciono podeljeno na 16 kvartova; koje je potčinjeno 1948. direktno OZN-i Jugoslavije.¹¹ Zbog važnosti zadataka, prvi šef OZNE za Beograd bio je ujedno i načelnik OZne za Srbiju Slobodan Penezić Krcun, ali je on na toj funkciji ostao veoma kratko. Za svog naslednika izabrao je Miloša Minića. On je, na poziv Aleksandra Rankovića, dužnost primio početkom novembra 1944. Ni on se nije previše zadržao na toj funkciji. Kada je izabran za republičkog javnog tužioca, na njegovo mesto došao crnogorski komunista Veljko Mićunović. Za zamenika izabrao je Radovana Grkovića. Mićunović je septembra 1945. imenovan za načelnika crnogorske OZNE, a na njegovo mesto došao je drugi crnogorski komunista Jovo Kapičić. OZNA (UDB-a) za Beograd bila je potčinjena OZNI (UDB-i) za Jugoslaviju sve do januara 1948. U Beogradu, kao važnom centru, formiran je poseban centar Ozne, koji je rukovodio operativom za ceo Beograd. Organizacija je postavljena po kvartovima (16 gredskih kvartova) sa posebnim odsecima, opunomoćenicima i vojnim izaslanicima, povereničkom mrežom i pomoćnim jedinicama, određenim postupkom i planom rada. Postavljeno je i prijavno odeljenje, koje se staralo za neprijateljske arhive i primalo prijave od građana protiv „neprijateljskih“ elemenata. U organizacinom smislu, izuzetno je značajna ispovest majora Ozne Milana Trešnjića, kasnije generalnog konzula SFRJ u Štutgartu.¹² Njegovo svedočenje kao učesnika omogućava nam da jasnije sagledamo atmosferu u kojoj je likvidirano nekoliko hiljada saradnika okupatora ali i nevinih građana. Trešnjić navodi da je predložen za oficira Ozne u prvoj brigadi Šeste ličke divizije, aprila 1944, pred desant na Drvar, od strane visokog oficira bezbednosti Dragoslava Pešića. Pri oslobađanju Beograda, oktobra 1944, dobio je zadatak da zauzme zgradu¹², kvarta Uprave grada Beograda na Dedinju i otpočne uspostavljanje narodne vlasti – prikupljanje

podataka o držanju stanovništva u vreme okupacije, hapšenje saradnika okupatora i pripadnika zaostalih jedinica Nedićeve garde i žandarmerije.

SEDIŠTA I ZATVORI

Sedište savezne OZN-e po ulasku u Beograd bilo je pri Vrhovnom štabu i u štabu Drugog korpusa smeštenom u Maglajskoj ulici na Dedinju zatim premešten u centar grada na Obilićevom vencu (zgrada Prizada kasnije Tanjuga). Njome su u prvo vreme rukovodili Đuro Stanković, Sreten Vulić, Srđan Brujić (svi iz Šeste ličke), zatim Pavle Pekić, Moma Dugalić i Dragoslav Pešić. Jedno vreme deo organa bezbednosti boravio je i u zgradi bioskopa Beograd na današnjem trgu Nikole Pašića. Na Obilićevom vencu (danas popularna studentska menza „Tri kostura“) odmah u blizini savezne nalazila se i OZN-a za Beograd i zatvor. Tu su se primali oficire OZN-e iz 16 kvartova u Beogradu koji su im dolazili na referisanje sa spisковima pripadnika kvislinškog aparata i građana optuženih za saradnju sa okupatorom. OZN-a za Srbiju je bila smeštena najpre u zgradi bioskopa Beograd, potom u Kneginje Ljubice (Zmaj Jovina 21), a glavni istražni zatvor se nalazio u Glavnjači na mestu današnjeg PMF-a; između njih je postojala direktna podzemna veza u Dušinoj ulici na mestu (Rudarsko-geološkog fakulteta). Klubovi i restorani službe u kojim su se okupljali saradnici i najveći broj stanova nalazili su se u Kosovskoj (gde je bio i restoran) i Sarajevskoj ulici; bio je popularan i dom SSUP-a Pane Đukić (pre rata oficirski dom, a posle 1968. Studentski kulturni centar kod Cvetnog trga).

Oslobađanje teritorije nametnulo je potrebu formiranja specifičnih jedinica za održavanje reda i mira, progon neprijatelja i protivnika, obezbeđenje zarobljeničkih logora, zatvora, granične linije i komunikacija. Od avgusta 1944. formiraju se jedinice Narodne odbrane, koje su objedinjene u **Korpus narodne odbrane Jugoslavije-KNOJ**. Kao svojevrсна unutrašnja vojska, imale su prioritetni zadatak obezbeđenje teritorije i eliminaciju svih protivnika novih vlasti (to su vršile po komandi oficira OZN-e). Po zauzimanju Srbije, stvorena je Narodna milicija, sa istim zadacima, ali na mikro nivou sredina. Ovlašćenja pripadnika OZN-e bila su neograničena. Oficir je mogao da ograniči ili oduzme građaninu mnoga prava do hapšenja i kažnjavanja. Mnogi pripadnici bezbednosti nisu mogli da se odupru iskušenjima kada se ima previše vlasti u rukama.¹³

Nasilja i nepravilnosti u radu organa OZN-e u Srbiji, brutalne i masovne likvidacije političkih i klasnih protivnika, učinile su da u jednom aktu početkom februara 1945. Slobodan Penezić-Krcun uputi svojim podređenima dokumenat u kojim se poziva da se prekine sa nepravilnostima: „1. Niko ne sme biti uhapšen, a da zato nema dovoljno razloga, a odluka se donosi na osnovu prikupljenih podataka; 2.

Istraga se mora sprovoditi u najkraćem roku na sasvim korektan način, istragom mi dobijamo podatke da bi lakše otkrivali saradnike i saučesnike; 3. Posle sprovedene istrage okrivljeni se predaje sudu na dalji postupak u kome mi nemamo više nika-kvog udela ni uticaja; 4. Organi OZN-e ne smeju se mešati u rad jedinica Narodne odbrane; 5. Ne dozvoliti, da hapšenje vrši svaka komanda i svaki pojedinac na svoju inicijativu i da se stvara u svakom srezu zatvor; 6. Težište rada baciti na prikupljanje i stvaranje mreže za kontrolu sumnjivih lica, kontrolu privrede, saobraćajnih sred-stava i o tome nas redovno izveštavati. (..) Budite obazrivi kada su pitanju mobili-sani seljaci, a nisu zlikovci. Iste treba puštati odmah. Sa koljačima i oficirima treba postupati prema ranije izdatom uputstvu. Naša naređenja treba shvatiti ozbiljno i reagovati brzo na njih ..“¹⁴

LIKVIDACIJA NARODNIH NEPRIJATELJA I KOLABORACIONISTA 1944-1945.

Revolucionarna pravda krajem i neposredno nakon rata u Srbiji koja je bila u rukama OZNE, kao i svim zemljama *narodne demokratije*, patila je od sličnih manj-kavosti – široko definisana kolaboracija, neodmerenost kazne, direktna zavisnost sudstva od izvršnih vlasti i slično. Represija i zločini na kraju Drugog svetskog rata imali su ovde boju i nekontrolisane ratne osвете tipičnu za sve ratove. Ipak pažljivom analizom izvora o velikom broju ubijenih civila, pripadnika građanstva i kritičke inteligencije mora primetiti organizovani napor komunističke partije da se pod zavesom antifašizma u prvim godinama po oslobođenju delovanjem pre svega tajne političke policije OZNe a kasnije UDB-e oslobodi raznih političkih i klasnih protivnika revolucije. Kažnjavanje optuženih za kolaboraciju bilo je pre svega u rukama OZN-e i vojnih organa da bi se kasnije od polovine februara 1945. prešlo sve više na sudske organe (vojni, civilni sudovi i sudovi časti) u kojima je tajna komunistička policija takođe imala ključnu ulogu.

U toku tih prvih meseci po oslobođenju od okupatora većina uhapšenih likvidi-rana je bez odluke suda ili u farsičnim procesima koji su se često završavali osudom na smrt. Naročito su na meti građanski političari, činovnici bivše administracije ali i trgovci, fabrikanti, sveštenici, „nepoštena inteligencija“, „kulaci“ (bogat seljaci) i drugi što je ovom nasilju davalo ton *klasne revolucije*. Isto tako, u slučaju domaćih Nemaca i Mađara bilo je elemenata progona, logorisanja i kolektivne odmazde za učinjene zločine u ratu. Ipak, zahvaljujući otvaranju arhiva državne bezbednosti poslednjih godina sprovedena su zamašna istraživanja i obelodanjen je dovoljno dokumenata, pa se može sasvim precizno i utemeljeno rekonstruisati organizacija i rad OZNe kao metodologija i intenzitet revolucionarnog terora na kraju rata i

neposredno po oslobođenju. Onakav kako je osmišljen u vrhovima političko-bezbednosnog aparata.

Srbija i njeni gradovi, kao centar kolaboracije, leglo „buržoazije i narodnih neprijatelja“, kao nosilac „velikosrpskog hegemonizma“, bili su posebno na meti revolucionarnih snaga i tajne policije. Beograd, kao najvažniji centar srpske reakcije u očima vodećih komunista, trebalo je s posebnom pažnjom očistiti od „nenarodnih elemenata“. Uspostavljanje narodne vlasti pratio je divlji obračun sa nosiocima kulturnog, političkog i javnog života okupirane Srbije ali i suparničkog pokreta otpora pobeđenog u građanskom ratu. Divlja čišćenja obavljana su u najvećoj tajnosti i pod okriljem noći, o čemu se ipak ispostavilo da postoje i pisani tragovi tako da je danas moguće doći do širih i preciznih saznanja. Ne treba gubiti iz vida da se sve odvijalo u atmosferi nezavršenog rata, u vreme kada su se još mogle čuti topovske salve sa Sremskog fronta udaljenog svega stotinak kilometara. Ono što danas znamo o ovom nasilju pored tek od skora dostupnih najvažnijih policijsko-bezbednosnih i vojnih izvora uglavnom se bazira na izjavama, svedočenju i memoarima žrtava i savremenika a ređe aktera, posebno glavnih. Svi ti izvori nam omogućavaju da složomo kockice složenog mozaika represije u režiji OZNe krajem 1944. i početkom 1945.

„Zakleo sam se još kao skojevac, kad dođem u Beograd i upadnem u ove vile buržoaske, ovih eksploatatora, krvopija radničke klase i poštenih ljudi, ja ću pro-naći najluksuzniju vilu nekog buržuja, uskočiti u nju, potražiti najluksuzniji krevet i sa sve čizmama svojim partizanskim i ličkim blatom na njima – leći i prespavati.“ -prseća se tadašnji major OZNe Milan Trešnjić U očima naročito ličkih, kordunaških i krajiških partizana unesrećenih ratom, Beograd je bio fašističko gnezdo koje treba potpuno očistiti. O emotivnom naboju oslobodilaca svedoči i Momčilo Dugalić, takođe jedan od čelnika Ozne u jesen 1944: „Sećam se da sam, negde u početku rata, rekao sebi da, ako ostanem živ, moram da posetim Banjički logor. Oktobra 1944. došao sam na Trošarinu, tamo su tada bili pašnjaci sa ovcima, krenuo ka Banjici i prva soba na koju sam naišao bila je prepuna dokumenata pobijenih rodoljuba. Od ulaza do dna sobe više od jednog metra visoka gomila! Kako onda da ne hapsimo i ne sudimo zločincima?“¹⁵ Pripadnik OZNE iz XII kvarta (Dedinje-Senjak) Bata Živančević ispovedio se Đorđu Laloviću, kojeg je više puta saslušavao i lično poznao: „Čoveku, kojeg sam trebao da likvidiram, stavio sam pištolj u usta. Molio je i kukao: 'Sinko, imam dva sina kao što si ti!'. Ja sam opalio revolver i razneo mu glavu. Tada sam smatrao da sam učinio veliku stvar za partiju.“¹⁶

ZADACI OZN-E

Posle uspostavljanja mreže organa ove službe pristupalo se likvidacijama kako istinskih zločinaca tako i političkih protivnika revolucije – „narodnih neprijatelja“ i stvaranju mreže poverenika. Njome je za kratko vreme uspostavljena sveobuhvatna kontrola nad stanovništvom Srbije. Po oslobođenju uveden je policijski čas od 18 do 6 časova ujutro i izdata naredba o zamračivanju od strane komandanta grada Ljubodraga Đurića.¹⁷ Novine su pozivale građane na saradnju i obračun sa kolaboracijom i fašizmom.¹⁸ Postojali su pripremljeni spiskovi, ali se svakodnevno radilo na prikupljanju podataka i stvaranju kartoteke i dosijea. Saradnika i doušnika u tom poslu nije nedostajalo. „Moja kancelarija je uvek bila puna naroda spremnog na saradnju“ – tvrdi major Trešnjić. Božidar Zec, komesar 8. crnogorske brigade koja je sprovodila čišćenje u XIV kvartu (Čukarica), navodno je priznao pred polazak na Sremski front: „S ponosom smo išli i borili se, pa kad smo ovde stigli građani su nas oduševljeno dočekali. Još iste večeri donosili su nam prijave, davali imena i adrese izdajnika. Oni su nas sami vodili do tih izdajnika i četnika kako su za njih govorili. Danas vidim, mi smo njima verovali, prijavljene presuđivali i streljali. Mnogo ljudi je stradalo i ne mogu da prežalim što će ljaga pasti na 8. crnogorsku brigadu.“¹⁹

Tako opunomoćenik OZNE 47. divizije NOVJ 15. novembra 1944. o zadacima i ustrojstvu i izboru poverenika OZNe piše sledeće: „Da bi ispunili zadatke postavljene od našeg naroda i naše Partije, moramo svojski prionuti na rad i postati majstori svoga posla. Jedan od najglavnijih zadataka uopšte, danas je uništenje domaće reakcije – izdajnika – njihovo istrebljenje iz samog korena i davanje vlasti narodu. Da bi uspeali u ovome, moramo pre svega podići i učvrstiti organizaciju – OZNU. Organizaciju OZNE podići ćemo i učvrstiti samo ako u nju za poverenike uzimamo one koji su to svojim ponašanjem, odanošću i radom zaslužili. Treba imati na umu da poverenici ne smeju znati jedan za drugog, kao i da se isti na radu pokažu što konstruktivniji.“²⁰

Prema Jefti Šašiću prvi zadaci OZN-e po ulasku u Beograd bili su sledeći: „Prvo, formirati centar, koji će rukovoditi radom za ceo Beograd. Drugo, postaviti organizaciju po kvartovima. Treće, pomoćne jedinice za izvršenje svih tih zadataka, i četvrto, postupak i plan rada. U odnosu na kvartove trebalo je postavljati opunomoćenike za kvart i vojnog izaslanika pri kvartu. Trebalo je postaviti i odeljenje koje će se starati za neprijateljske arhive, koje će primati prijave od građana protiv neprijateljskih elemente. Postavilo se pitanje koliko će nam biti potrebno ljudi za takve zadatke..., mobilizirali smo iz jedinica ljude da bi mogli da radimo. Uz to da bi mogli odrađivati poslove, mi smo tada dobili četvu izviđača i kadrove po kvartovima. Dana 15.10. zabeležio sam da nam treba iz Desetog korpusa hitno pozvati

oficire u Beograd, jer nam treba samo za dva kvarta 11 i 12 bar po 10–12 ljudi. Kao drugo postavio sam da nam se stavi na raspoloženje Konjička brigada da bi mogli što efikasnije raditi u Beogradu...”²¹

HAPŠENJA, ISLEĐIVANJA I „NEJASNI KRITERIJUMI“

Mnogi pronađeni dokumenti govore o načinu hapšenja i isleđivanjima od strane OZNE kao i nedorečenim kriterijumima kojima se služba rukovodila u tim prvim mesecima. Tako na primer Okružni komitet KPJ za Mladenovac, 25. oktobra proleđuje svojim sreskim organizacijama *Uputstvo o formiranju i konsolidaciji vlasti*. Između ostalog, u tom dokumentu govori se i o tretmanu neprijatelja likvidacijama i izveštajima o streljanim:

„Ustrojiti takođe spisak o svim krivcima u tom srezu. Prilikom hapšenja dati detaljnu karakteristiku zašto se sumnjičeni hapsi. Ne hapsiti one za koje nema dovoljno dokaza o krivici, jer se time kompromituje naša vlast. Bez dokaznog materijala hapsiti one za koje se pouzdano zna da su rovarili i bili u službi neprijatelja. Naročito treba biti odlučan i voditi računa o onim neprijateljskim elementima kroz koje ćemo biti u mogućnosti da što brže uništimo neprijateljski kadar, koji bi sistematski rovario u našoj novoj zemlji. (...) Najsavesnije čuvati one zatvorenike koji bi mogli svojim iskazima otkriti druge saučesnike. Njihovim iskazima u mogućnosti smo da otkrijemo neprijateljsku mrežu. Prilikom saslušanja istih treba taktizirati kako bi smo dobili od njih što više podataka. U komplikovanijim slučajevima, koliko nadete za shodno, sprovedite ih komandi područja – Mladenovac. (...) Svake subote slati spisak onih likvidiranih lica u vašem srezu sa tačnim naznačenjem zašto je koje lice likvidirano. Krivce obrazložiti detaljno, naznačiti sav dokazni materijal ako ga ima, a ako nema dokaznog materijala, obrazložiti na osnovu čega je imenovani likvidiran, (iskazi svedoka, itd.). Pritvorenike treba po mogućstvu saslušati odmah i odmah iza toga donositi odluke o puštanju ili likvidaciji. Samo u slučaju nedovoljnih dokaza za obe ove odluke zadržavati osumnjičenog i dalje u pritvoru. U pritvoru zadržati i one političke zatvorenike koji nemaju dovoljno krivice za likvidaciju, a nisu zaslužili da se puste na slobodu. U pritvoru će oni ostati sve dotle dok se ne budu obrazovali logori za tu vrstu krivaca. U međuvremenu ovi krivci biće upućivani na prinudni rad. (...) Svaka veza s kućom zabranjena je. Naročito paziti da u pritvor spolja ne dolaze nikakve vesti. Vrlo oprezno kontrolisati i nadzornike pritvora. Skrenuti im pažnju na to, da će ovako ko bude prenosio iskaze pritvorenika biti najstrožije kažnjen. Voditi spisak svih puštenih pritvorenika i dalje ih ostavljati pod neopaženom kontrolom naših vlasti. (...) Spisak lica koje ste likvidirali za ovo proteklo vreme, pošaljite u subotu 28. H. s tačnim naznačenjem, kako je i gore objašnjeno, zašto je koje lice likvidirano.”²²

Za sprovođenje ovih odluka, bila je neophodna čvrsta saradnja civilnih organa vlasti i OZNE. U Narodnooslobodilačkim odborima u lokalnim sredinama bilo je ljudi različitih političkih ubeđenja, čak i nekih predstavnika predratnih građanskih stranaka koji su se protivili staljinističkim metodama. Nekoliko dokumenata ukazuje na to da je OZNA morala da okupi najsurovije i najbeskompromisnije ličnosti, koje bi delovale kao „mač revolucije“. Sreski komitet Kosanice (Kuršumlja) uputio je 20. novembra 1944. Okružnom komitetu za Toplicu preporuku za novog šefa Ozne u svom mestu, navodeći i osobine koje je poželjno da isti poseduje:

„Dragi drugovi, Zbog nagomilanih uhapšenika i opasnih zlikovaca koje sada naglo hvatamo, hitno je i nužno da druga Gradimira Filipovića smenimo a na njegovo mesto postavimo spremnijeg druga. Radi se o OZN-i. Sada naročito imamo u zatvoru najprepredenije špijune, izrode i zlikovce. (...) Pravi stručnjak je potreban da sa ovim tipovima rasčisti i od njih iznudi priznanje.“²³ U istom duhu je pisan i izveštaj okružnom rukovodstvu iz Velike Plane: „Za poverenika O.Z.N.-a postavljen je sa pristankom druga Banovca (...) drug Drag. Kršljanin. Mi smo vam za njega već javili. On je član partije i najbolji naš drug u Krnjevu. Inače je učitelj. Hapšen je, progonjen, bio 8 meseci na Banjici, uglavnom od glave do pete je naš drug. Istina, ima i mana – ukočen je, suviše strog, nema pomalo i takta...ali jedino na tom mestu može odlično zadovoljiti. Kao islednik je odličan. Bez kompromisa je, nepokolebljiv, čvrst, veran do kraja, smrtno mrzi neprijatelja, fašiste i izdajnike. I ono što je u našem srezu očišćeno – i njegova je zasluga.“²⁴

Osumnjičeni su uglavnom hapšeni na osnovu dojava partijskih aktivista i njima sklonih ljudi. Jefto Šašić ostavio je u svom Dnevniku svedočenje kako je Marko Ristić, pesnik, esejist i najistaknutiji srpski nadrealista, intenzivno sarađivao sa OZNOM u prvim danima po oslobođenju Beograda i praktično iodlučivao o životi i smrti mnogih. Pored njega Šašić imenuje Blagoja Neškovića kao jednog od glavnih ljudi koji su odlučivali o životu i smrti, sastavljajući spiskove građana za streljanje.²⁵

Među doušnicima tajne službe bilo je i poznatih ličnosti. Kao dobar saradnik Ozne prednjačio je poznati književnik Marko Ristić, inače autor poznatog članka „Smrt fašizmu – sloboda narodu“, u *Politici*, pa će o njemu Jefto Šašić zabeležiti: „Sveta Stefanović me je pozvao da zajedno krenemo kod Marka Ristića“²⁶ koji želi da se vidi i da zaoštri neke stvari kao dobar poznavao prilika u Beogradu. Marko Ristić je stanovao u Ulici Rige od Fere na broju 8 ili 11. Ristić nam je dao jednu čitavu lepezu imena i na taj način drugovi koji su radili u II odseku i koji su bili kao referenti zaduženi za Dražu Mihailovića imali su samo iz ovoga izvora dobru odskočnu dasku da mogu nastaviti sa radom...“²⁷

O uhapšenim i isleđivanim licima nastajale su knjige pritovrenika kao i opsežna kartoteka koja nažalost nije sačuvana u celosti. Bilo je dilema kako postupati prema

određenim kategorijama kao i različitog viđenja nadležnosti pojedinih odeljenja: „U tome celom radu, drugi momenat koji bi želeo spomenuti, a pitanje je te evidencije koja je stvarana već tada i to je bila opsežna kartoteka na bazi niza izvora o Beogradu, tako da nismo u Beograd odlazili praznih šaka. Odlazili smo sa određenom slikom o neprijateljskim elementima koje se trebalo hapsiti. Očigledno, još nije bilo kriterija. Metod rada nije bio dovoljno proveren, tako da smo neki put uspeli nabiti u zatvore i preko mere ljudi koje normalno ne bi trebali biti u zatvoru. Znam samo jedno, kada su već stavljeni i u podrum da sam dobio zadatak od Rankovića neposredno odem i da sa punim njegovim ovlašćenjima preispitam ko je sve to u zatvoru i da pustim sve one za koje smatram da ne treba da budu u zatvoru. Naime, dobrim delom i vojska je preuzimala neke inicijative, pa je i sa te strane, posebno u nekim podrumima bilo je nabijena masa ljudi što nas je moglo samo kompromitovati. Tako smo bili u stanju zaoštriti budnost, ali neki put u nekoj preteranosti i krutosti i odstupiti i popraviti takve svoje propuste. Treći problem koji nam se nametao, a to je bilo pitanje kriterija. Nama situacija u tom pogledu nije bila dovoljno jasna kako se orijentirati prema četnicima, znači koga tretirati kao zločinca, a koga mobilizirati, pa preći preko takve prošlosti. Srpska državna straža. Ona je imala karakter profesionalne vojske, nešto između vojske i žandarmerije. Kako se postaviti prema njima, u kojoj meri su pripadnici te neprijateljske formacije bili tipična fašistička politička vojska, a sa druge strane koliko su kao organi bezbednosti vršili neke poslove, koje normalno treba svaka organizacija zajednica da svršava. To je recimo, pitanje saobraćaja u Beogradu i niz drugih funkcija koje normalno svaki režim mora imati. Oko tog kriterijuma stalno smo morali biti spremni da se korigujemo i da diferencirano pažljivo prilazimo. Eto to su, tri najkrupnija zadatka. Dilema je jedino bila u okviru OZNE sa Srbiju da li da se sa Srpskom stražom bavi III ili II odsek. Mi smo se vrlo brzo sporazumeli da je to pitanje II odseka, da on rasčišćava, a koliko se tiče vojske da sarađuje sa III odsekom. Ni u kom slučaju tendencija koja je počela preovlađivati da bi mi trebali kao III odsek da radimo neprijateljske formacije, nije bila prihvaćena i nismo se sa njom mogli da složimo.²⁸

Posle prijave građana, organi OZNE su privodili osumnjičene, a oficiri saslušavali i pravili njihov karton (dosije). Bilo je slučajeva da su se pripadnici Nedićeve straže, saobraćajni policajci, rečna straža, žandarmi, poštari, vatrogasci i slična uniformisana lica sama predavala, smatrajući da se nisu ogrešila o zakon i „okrvavili ruke“ u ratu i stoga se nisu povukli sa Milanom Nedićem i Dragim Jovanovićem.

„Suđenja“ su, po pravilu, u prvim mesecima po oslobođenju bila tajna ili fiktivna, često posle već izvršene likvidacije. O zlostavljanjima i primeni brutalne sile od strane OZNE prilikom iznuđivanja priznanja kao uobičajenoj pojavi u istražnom postupku koji je vođen daleko od očiju javnosti takođe govore brojni dokumenti:

„Ranije, još za vreme borbe bilo je uobičajeno tzv. tajno hapšenje tj. takovo hapšenje gde se se u stvari čovjeka ili onoga koga se već želilo uhapsiti jednostavno ukrade tako da nestane. Poslije se istraga također vodi tajno..“²⁹ Takođe, „bilo je slučajeva gdje su u zatvoru prerezivani vratovi, lomile se noge, udaranja puščanom cjevi pod rebra i kundakom u prsa, batinjanje svakojakim sredstvima, pljuskanje, izbijanje zubi, električna struja, morenje glađu. Ljudi su se nadalje provodili na stratišta iznakaženi od batina i struje, izbuljenih očiju i slično.“³⁰

Prema svedočenju Milana Trešnjića bivšeg oficira OZNE i jednog od organizatora masovnih likvidacija u Beogradu posle 20.oktobra 1944, sa svim kartonima i spiskovima dnevno se odlazilo u Maglajsku ulicu (na Dedinju) gde su ih ljudi iz glavnog štaba OZNE odobravali.³¹ Njihova olovka je najčešće ispisivala dve reči: „Banjica“ ili „streljati“ (uglavnom ovo drugo, ako su u pitanju bila uniformisana lica ili pojedinci označeni kao „izraziti neprijatelj“). Skinuti sa spiska, na kojem su ljudi stavljeni u kategoriju „S“ i određeni za streljanje bilo je jako teško.³² Posebno precizna evidencija se vodila o predstavnicima civilne vlasti: kmetovima, delovođama, predsednicima opština, policajcima i drugima iz činovničkog aparata. Klasni motiv nagoveštava se i činjenicom da se u dokumentima često, pored likvidiranih lica ili onih koji se nalaze na spisku za likvidaciju, navode i precizni podaci o vlasništvu nad zemljištem, nekretninama i drugoj imovini streljanih lica. Lica su u istražnom zatvoru često podvrgavana najrazličitijim oblicima torture i svirepim mučenjima (čupanje noktiju, sakaćenja, prebijanja itd.

MASOVNE LIKVIDACIJE „NARODNIH NEPRIJATELJA“ I RATNIH ZLOČINACA U SRBIJI

Likvidacije bez suđenja „neprijatelja revolucije“ bila su česta praksa od samog početka građanskog rata. Poznato je da su bile masovne u vreme „levih skretanja“ s kraja 1941. i početkom 1942. u Istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori, ali činjenice govore da su komunisti u klasni sukob i u Srbiji ušli rano, već u prvim mesecima ustanka 1941. godine.

Uloga lokalnih partijskih organa i Ozne i u likvidacijam neposredno po oslobođenju gradova u Srbiji 1944. bila je ključna. Mnogi objavljeni dokumenti upućuju na plansku akciju OZN-e i postojanje direktiva i zaključaka o likvidaciji političkih i klasnih neprijatelja *bez suđenja* odmah po oslobođenju određenih teritorija. Prostor nam dozvoljava da pomenemo samo neke od primera koji direktno govore o zločinima revolucionarnih vlasti pravdane „obračunom sa kolabnranima i ratnim zločincima“ u prvim mesecima nakon oslobođenja Srbije.

Plan je bio da se pobije što više saradnika okupatora i neprijatelja revolucije“, svedoči major OZNE Milan Trešnjić, „od ljudi u uniformi, nijedan nije bio zlikovac

i nije zaslužio metak u čelo. Sve ih je trebalo prebući i poslati u neku partizansku jedinicu na Sremski front, jer su svi bili voljni da se bore, svi bi rado otišli. Mnogi od njih bili su iskreni rodoljubi i umirali su sa rečima: 'Živeli oslobodioci Beograda! Živela oslobodilačka vojska!' kao na primer intelektualac i građanski političar Milan Komatina. Da su se sklonili dok ne prođe prvi talas ja tvrdim životom da niko od njih ne bi dobio više od dve godine.³³

Jefto Šašić, dugogodišnji prvi čovek vojne bezbednosti, govoreći o nastanku OZNe navodi da su početku streljanja bez suda bila sasvim uobičajena stvar:

„Inače nisu imali sudova niti islednika. Dakle sami su (orgni OZN-e-nap. aut.) vršili taj posao. Do tada su streljali 13, a imali su 52 u zatvoru...“³⁴

U tom smislu, pažnju posebno privlači dokument u vidu instrukcije, upućen Sreskom povereništvu KPJ za Kosmaj od 20. oktobra 1944. godine:

„Dragi drugovi, drug Ljuba vam je svakako govorio o radu, ja bi vam samo ukazao još na to, da strogo vodite računa o neprijateljskim elementima koji su na razne načine borili se protiv naše borbe, da se danas slučajno nekako ne sakriju i čekaju kakav pogodan momenat pa da nas ošinu. Ja mislim da vam je to jasno ko dolazi u obzir: neprijateljska špijunaža i organizatori, strogo o tome vodite računa, jer neprijatelj je budan... To se odnosi na one za koje znate da su zlikovci a neće da priznaju i one za koje se narod ne slaže da budu likvidirani (sve to spakovati u karakteristike). A sve ostale koje narod želi da budu likvidirani, likvidirajte ih negde van sela da se narod ne grozi i objavite na javnost (po uzoru na prilog koji vam šaljemo, nemojte slučajno navesti drugačije na presudi nego veće voj. suda kom. podr. Mlad.) P. S. 24. ov. mes. najkasnije do 13 h pošaljite spisak likvidiranih. Nemojte hapsiti za svake sitnice, jer se na taj način kompromituje narodna vlast. Postupak sa zatvorenicima što bolji, naročito sa onim koje pustite.“³⁵

Ovaj dokument važan je zbog toga što govori da je već na dan 20. oktobra 1944, kada su okončane borbe za oslobođenje Beograda, postojao „prilog“, tj. neka vrsta obrasca ili šeme po kojem treba vršiti obračun i ubistva političkih protivnika na terenu. Ljudi su dakle streljani od OZN-e a onda je prikazivano je na javnim saopštenjima kao da je postojao nekakav Vojni sud. Partijske i bezbednosne funkcije su bile tesno isprepletane. Takođe, važna je i činjenica da ga je potpisao Petar Banovac, tada jedan od političkih rukovodilaca KPJ u okrugu Beogradskom, a neposredno potom i rukovodilac okružne Ozne na tom prostoru.³⁶

Na drugom mestu se takođe traži odobrenje rukovodstva „Ja sam prekuče pitao druga Banovca za mišljenje, da ih možemo poslati u Beograd, ili pak da vama javimo. (...) Trojicu bi mogli ovde i javno likvidirati, jer odgovaraju za indirektna ubistva. (...) A druge ćemo apsolutno konspirativno likvidirati. (za jednog od njih pop-Mika interveniše!) – Smatramo da vama tu u Beogradu – olakšamo posao. Mi bi to sami učinili. Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo“.³⁷

Kada su vlasti i policija konsolidovane i srasle, mogao je da započne udar po neprijateljima širom Srbije. Još uoči oslobođenja Beograda i drugih gradova i varoši po Srbiji na mnogim mestima otpočela su streljanja narodnih neprijatelja. Tako je već do 2. oktobra 1944. na Jablaničkom području streljano 13, a bilo 52 u zatvoru, a u Zemunu je bilo 57 streljanih i dato naređenje da se još 187 likvidiraju, dok je u zatvoru bilo oko 90 lica.³⁸ U Sreskom komitetu Dobriča već prvih dana nakon oslobođenja javljali su svom okružnom rukovodstvu da „narod oštro udara protiv njih i sam im izriče kazne kao zločincima, isto kažu treba oštro postupiti sa njihovim porodicama jer oni ih čuvaju i kriju.“³⁹ Čak i sekretar jednog sreskog odbora omladinskog USAOS-a u Pomoravlju piše krajem oktobra da „zbog hapšenja, saslušanja i likvidacije nisam bio u mogućnosti da uradim više jer me je to sprečavalo“.⁴⁰

Knjige uhapšenih i streljanih koje su samo delimično pronađene u arhivama državne bezbednosti beleže oko 2.500 uhapšenih i likvidiranih u Beogradu Zanimljivo je takođe da se u njima nalaze podaci o prethodnoj internaciji uhapšenih lica iz kvartova Ozne na Banjicu odakle su kasnije najčešće vođeni na streljanje u Lisičji potok ili druge obližnje lokacije ili su pak slati na Sremski front.⁴¹ Prema rečima Slavka Popovića, koji je bio na čelu suda jednog bataljona, za suđenje nekom licu bila je dovoljna i anonimna dojava. Posle toga lice bi bilo privedeno i proveravana je dobijena informacija. U slučaju kad bi krivica bila utvrđena i ako bi taj bio osuđen na smrt, što po njemu nije bilo tako često, nuđeno mu je da odabere poslednju želju a posle bi bio likvidiran. „Poslednje želje su se kretale od cigarete do molbe za pomilovanje nekog od članova porodice“.⁴² Sa spiskovima iz Maglajske oficiri bi se vraćali u svoj kvart, predavali ih komandirima pratećih vodova a ovi u toku noći vršili egzekucije u Lisičijem potoku, Banjičkoj livadi i drugde. Ozna je vršila istražni postupak, ona je „sudila“ i vršila egzekucije sve dok posle više od mesec dana A. Ranković nije zatražio uvođenje redovnih sudova. Žrtvama divljeg čišćenja kao i nekima kasnije osuđenim narodnim neprijateljima (poput Dragoljuba Mihailovića i drugima) čak i grobna mesta morala su ostati tajna (što i danas jesu), a što je svojevrsan civilizacijski presedan. Potom su ih predavali komandirima pratećih vodova a ovi u toku noći vršili egzekucije u Lisičijem potoku, Banjičkoj livadi i drugde. Ozna je vršila istražni postupak, ona je „sudila“ i vršila egzekucije sve dok posle više od mesec dana Aleksandar Ranković nije zatražio uvođenje redovnih sudova. Žrtvama divljeg čišćenja kao i nekima kasnije osuđenim narodnim neprijateljima (poput Dragoljuba Mihailovića i drugima) čak i grobna mesta morala su ostati tajna.

Najviše dokumenata o streljanjima tokom oktobra i novembra 1944. sačuvano je u arhivi okružnih komiteta KPJ za jablanički, zaječarski, smederevski, toplički i beogradski okrug kao i za teritoriju Vojvodine. Praksa je bila da su streljanja vršena uz direktno podsticanje i nadzor sa vrha partijske piramide. Već pri početku

likvidacija, Sreski komitet iz Kuršumlije tražio je pojašnjenja od nadređenog partijskog foruma o načinu na koji treba da budu izvođene:

„U zatvoru ima oko 30. Lica. Među njima nalaze se čuveni organizatori i vođe dražinovske. (...) Može li ko od ovih uhapšenih da se strelja kad se utvrdi njihova krivica i da li van grada ili u gradu pred masama?“

Odgovor okružnog komiteta nije sačuvan, ali se po daljim izveštajima i praksi vidi da su mesne vlasti dobile odrešene ruke za obračun sa neprijateljima. Komunisti iz Prokuplja izvestili su okružno rukovodstvo da su njihovi naoružani aktivisti uhvatili sedmoricu odmetnutih četnika iz sela Rgaja – i sve ih na licu mesta streljali. Takođe su, kao i oni iz Kuršumlije, najavili „*najstrožije mere prema dražićevskim familijama*“, tj. za sve one koji se i dalje nalaze u šumi i nastavljaju aktivnosti.

Tako je iz Velike Plane u Okružni komitet do kraja godine došlo upućeno bar još tri izveštaja koji su konkretno govorili o obračunu sa „reakcijom“.⁴³ Najpre treba navesti izveštaj Voje Kosovca s početka novembra 1944. godine:

„Dragi drugovi, šaljem vam sedmodnevni izveštaj u vremenu od 28-X- do 4-XI-44 g. (...) Likvidaciju bataljon vrši. Vrše ih trojke i petorke, ali one ne znaju koga likvidiraju. Na likvidaciji isprobavamo ljude, jer to je jedan od najboljih načina, koji stoji na raspoloženju. Njegova odlučnost, revolucionarnost, bezkompromisnost, mržnja prema neprijatelju – izražava se tu najbolje. Ko ne može da ubije neprijatelja, taj teško i skoro nikako ne može biti komunista. (...) Naše akcije se sastoje u prikupljanju podataka o krivcima, isleđivanju, hapšenju, likvidiranju itd. Spisak svih neprijateljskih elemenata prikuplja se preko naših najpouzdanijih ljudi bilo da su u N. O.O. bilo da su van njih. Preko N. O.O to ne činimo, pošto su oni često i vrlo sentimentalni, plašljivi prema takvim merama. (...) Iz priloženog spiska OZNe vidi se koliko smo ih do sada likvidirali. Trebalo bi ih još toliko da bude. Kod likvidacija koje zahtevaju konspiraciju pomalo smo grešili, ali sada već uspevamo da bolje organizujemo konspiraciju.“⁴⁴

U istom tonu pisan je i mesečni izveštaj iz Velike Plane na kraju novembra 1944:

„U zatvoru kod nas ima ljudi 86. Ima osuđenih na prisilan rad i logor 30. Likvidirali smo 86 neprijatelja. Trebalo bi još jedno desetak likvidirati pa bi sasvim dobro bilo tada bi u glavnom bilo čisto. (...) Amnestija je kod nas uspeła. (...) U dva tri slučaja se zaista pogrešilo, naime pušteni su ljudi koje smo morali zadržati. Nikoga ne bijemo nego lepo postupamo, tako da se to već priča o našoj velikodušnosti. U likvidaciji nije se nikad pogrešilo. Jer narod još nije rekao zašto ste ovog i ovog likvidirali, nego zašto niste i ovog i ovog. Tako narod veli. Dok članovi N. O.O. retko traže likvidaciju, i usuđuju se da intervenišu.“⁴⁵

Likvidacije su tekle po ovom unapred pripremljenom i dobro osmišljenom planu. Direktive sa vrha su bile precizne. Tražila se najveća konspirativnost i beskompromisni obračun sa reakcijom i kolaborantima i njihovim jatacima.

„Primetio sam i dostavljeno mi je da se streljanje ne vrši kako treba, odnosno, da se ne vrši konspirativno. Da se ubuduće ne bi grešilo i da se ne bi stavljalje primedbe, saopštavam vam da se streljanje ne sme izvršiti u vojsci, odnosno, u vašoj jedinici. Ukoliko se ukaže potreba da se mora izvršiti streljanje, dostavićete mi podatke sa kojima raspolazete, i pošto vam ja dam odobrenje, streljaćete. Samo streljanje mora biti izvedeno u najvećoj konspiraciji, tako da ni sam Štab brigade ne zna. Napominjem vam još jednom, da se ovo odnosi na sve one koji se nalaze u vašoj jedinici. Imajte ovo na umu, jer ukoliko se ne budete držali ovoga, snosićete lično punu odgovornost...” Drugovi, podvlačim i naglašavam da se sav naš rad i posao zasniva na konspiraciji, i samo na konspiraciji. Ukoliko u toku čišćenja naidete na slučajeve da pojedine porodice održavaju vezu sa četnicima u šumi, onoga na koga se sumnja da održava vezu – streljajte najkonspirativnije, a porodici zabraniti kretanje iz sela i obavestite je da je streljani upućen u logor.⁴⁶

Nakon, obično kratkog boravka u istražnom zatvoru (najčešće svega nekoliko dana ili sedmica), gde su često podvrgavani mučenjima i surovim torturama, zatvorenici su, po pravlu tokom noći, vezivani telefonskom žicom i obično samo u donjem vešu, odvođeni u grupama od 15 do 30 na streljanje. Beleže se slučajevi likvidacije lica ranjenih ratnih zarobljenika koji su direktno iz bolnica sprovedeni na streljanje (Vlasotince, Valjevo, Beograd...). Najčešće u toku noći streljani su na lokacijama na obodima gradova, u krugu samih kasarni, obalama reka i drugim mestima. Samo tokom jedne noći 31. oktobra 1944. na lokaciju Lapotince kod Leskovca izvedeno je pred streljački vod 81 lice.⁴⁷

Egzekucija narodnih neprijatelja (prema izjavi Trešnjića, ali i drugih svedoka) vršena je uglavnom noću, u potaji i na više mesta širom Beograda. Kao najveća stratišta pominju se:⁴⁸ preko puta ambasade Turske – gde su streljana pretežno uniformisana lica; Belimarkovićev voćnjak (iskorišćene su nemačke benzinske jame, a potom su rake kopali zarobljenici, pretežno Italijani); Banjička šuma; Košutnjak (oko nemačkog groblja), Lisičji potok – možda najveće od svih, na mestu gde je nekad bio majdan za vađenje granita; kod stadiona Grafičara (Senjak); park Manjež; park Tašmajdan; kod Hale pionir; Kula Nebojša; Veliko ratno ostrvo; Ada Ciganlija; Marinkova bara, stadion FK Obilić; kod današnjeg stadiona FK Sindelić, naselje Braća Jerković, Rakovica; letnja pozornica Topčider; Jajinci, Železnička kolonija, Šarena (Careva) čuprija, teren ispod Avale i druga. Ponegde su korišćeni i nemački odbrambeni rovovi kao masovne grobnice. Prema priči starijih Beograđana, još dugo su se posle tih tragičnih meseci mogli videti ljudi sa ašovima koji su krišom prekopavali Lisičji potok u potrazi za grobovima svojih najbližih.

Streljački vod je brojao obično od 15 do 30 vojnika KNOJ-a, od kojih svi nisu imali metak u cevi. Prilikom streljanja često su i sami vojnici dobijali nervne napade i preživljavali krize. Ima primera da su lica na streljanje odvođena u druge

gradove (npr. iz okoline Leskovca i Vlasotinca u Pirot), kako se ne bi prepoznávali međusobno, ili su streljanja vršena od strane lica koja nisu bila iz tog kraja.⁴⁹ Postoje mnogi primeri streljanja maloletnih lica učenika, a svojsvrstan kuriozitet je streljanje nekoliko lica rođenih 1933, pa čak i 1935. godine.⁵⁰ Porodicama koje su posećivale i donosile hranu i ogrev u zatvor, sve do same egzekucije, naređivano je da ne dolaze više. Ponegde su i javno čitani spiskovi streljanih (Banjica-Beograd) ili deljene potvrde o streljanima (Obilićev venac Beograd).⁵¹

Prvi udarni talas represije potrajao je do kraja novembra 1944. kada je, posle govora Aleksandra Rankovića, „čvrsta ruka“ prema neprijateljima naroda i države nastavila da deluje kroz rad vojnih i narodnih sudova koji su, budući ideologizovani i u rukama partije, postali novo oruđe obračuna sa političkim i klasnim neprijateljem. Opšta amnestija od 21. novembra 1944. imala je samo propagandni karakter, pre svega za svetsku javnost, o čemu svedoči i dopis V. Ribnikara Titu: „Potrebno je da se svet uveri da se po amnestiji i postupa. Potrebno je da Ozna pusti iz zatvora izvestan broj uhapšenih koje amnestija obuhvata. I to da pusti odmah, bez odlaganja da ne bi neprijatelji mogli da tvrde kako mi donosimo zakone na papiru i iz demagoških razloga.“⁵²

U blizini sedišta Ozne za Srbiju u Beogradu radio je od početka 1945. preki Vojni sud koji je stotine ljudi osudio na smrt.. Potonja suđenja uhapšenim i izvedenim pred Vojni sud Prvog korpusa bila su čista formalnost a ponekad i farsa. Uglavnom su, bez obzira na stepen krivice, osuđeni na smrt dok u većini slučajeva nedostaju bilo kakvi zapisnici sa sudskog procesa.⁵³ O pojavi naknadnog fabrikovanja dokumenata ima traga i u dokumentima Ozne. Tako u jednom dopisu Ozne za Hrvatsku iz januara 1945. stoji: „Za jedan deo likvidiranih zatraženo je od naših sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja što je i učinjeno, dok se u drugom kaže da je od 102 većina likvidirana bez suda.“⁵⁴ To potvrđuju i mnogi delovodni brojevi na presudama Vojnog suda u Beogradu koji su datirani na 1945. godinu, dok su žrtve streljane još novembra 1944.⁵⁵ Većini streljanih u ovo vreme kasnije su iskonstruisane i napisane optužnice i presude, koje niti oni, niti njihove porodice nikada nisu videli, niti je legalan postupak pred sudom sproveden. Optužnice su šture i stereotipne: „Nedićev saradnik“, „služio okupatoru“, „pozivao narod u borbu protiv NOP-a“, itd. Mnogi koji su pomagali otpor protiv Nemaca, ukoliko je taj otpor išao preko nacionalnog pokreta Jugoslovenske vojske u otadžbini ili koji su spasavali simpatizere partizana i četničkog pokreta, optuženi su zbog veza sa Nemcima i zamenom teza predstavljani kao ljudi koji su denuncirali patriote (npr. prof. Branko Popović). Nisu dobro prošle ni javne ličnosti koje su gledale svoj posao – glumci, muzičari i slični jer je i njihovo ponašanje tretirano kao svojevrсна kolaboracija. Liste streljanih objavljivane su u početku gotovo istovremeno u svim gradovima i varošima (Užicu, Požarevcu, Jagodini, Kruševcu i dr.), a kasnije naglo prestaje njihovo javno

oglašavanje što upućuje na to da je posredi planska akcija. Obznanjivanje ovih spiskova žrtava revolucionarnog terora imalo je pre svega propagandno-psihološku svrhu – da zastraši građane i potencijalne oponente nove vlasti. Koliko se u tome uspelo svedoči i strah prisutan tih godina kod politički i ekonomski slomljenog građanskog sloja, koji je potrajao do poslednje decenije XX veka.

Kako su likvidacije privođene kraju i udar po neprijateljima postajao blaži. Tako je Vojislav Kosovac je 22. decembra 1944. uputio izveštaj Okružnom komitetu za Mladenovac izražavajući nadu da će se likvidacije nastaviti, te da će postati masovnije:

„Dragi drugovi, jedna stvar. Ja sam vas pitao i tražio savet, šta da radimo sa onima, koje nismo stigli da likvidiramo. Amnestija nas je malo preduhitрила. Dakle, u ovome je stvar: Imamo nekoliko, koje bi morali još likvidirati. To zahtevaju interesi naše borbe, to zahtevaju žrtve naših palih drugova. – Ne smemo ih ostaviti. – Ako ih ipak pošaljemo na sud u Beograd, ko zna, mogu ih osloboditi. Jednostavno neki od njih nemaju ništa tako jasno dokumentovano i konkretno, da ih neumitno tereti. Ali jedno je tačno. A to je: veliki su naši neprijatelji, protivnici naše borbe, ubeđeni antikomunisti i uvereni reakcionari... mogu danas, sutra biti protivnici. Jer ako ih ostavimo savest nam neće dati mira, misao na naše pale drugove – stalno će nas ukoravati. Mi smo malo ovde likvidirali. Da smo ih 10 puta toliko likvidirali – nigde ni za jotu ne bi pogrešili. Ali zato ono što je baš potrebno – to moramo učiniti. Naše najintimnije ubeđenje je – da ih moramo likvidirati. Prvo, to zahteva pravda i zakoni naše borbe i naše perspektive u budućnosti... (...) Javite nam odmah i po ovoj stvari – da znamo šta ćemo.“⁵⁶

Iz navedenih dokumenata jasno se vidi da je zaključke donosio nosilac civilnih vlasti u srezu. To upućuje na činjenicu da likvidacije u ovim mestima jesu vršili pripadnici Ozne i preostalih vojnih snaga, ali da su u njih bile uključene i civilne strukture vlasti, a da je svima njima rukovodila i usmeravala ih sreska partijska organizacija. Zapravo prava istina je da je OZNA bila iznad organa narodne vlasti i partije, da su ti organi do neprepoznavanja srasli, i da su predstavnici OZNE često i glavni ljudi partije na lokalnu ili se bar za sve bitno pitaju.

Običaj je bio da niži partijski i bezbednosni organi vode **evidenciju o narodnim neprijateljima i izveštavaju više instance**. U sačuvanoj dokumentaciji Okružnog komiteta Mladenovac nalazi se i više spiskova likvidiranih koje su im sreske partijske organizacije redovno dostavljale. Sreski komitet iz Sopota dostavio je u novembru spisak od 20 do tada likvidiranih ljudi, sa karakteristikama. Većina njih bila je u ratnom periodu uključena u pokret Draže Mihailovića, a neki od njih zaista su, prema ovim dokumentima, uključeni i u zločine nad saradnicima partizanskog pokreta.⁵⁷ Tako, na istom spisku nalazili su se i stvarni krivci i nevine žrtve, što je trebalo da ih pred javnim mnjenjem izjednači.⁵⁸ Za srez Gročanski sačuvan je

veći broj spiskova ubijenih koji su okružnom komitetu slati na nedeljnom nivou. Dana 22. novembra sreski komitet iz Grocke uputio je i izveštaj nadređenima sa preciznim spiskovima o likvidiranim i zatvorenim licima. Do tog datuma (mesec dana po oslobođenju), Ozna je u Grockoj likvidirala 72 lica, a zatvorila dvostruko više. Spisak streljanih je sadržao i kratke podatke o žrtvama, gde je pored njihovih imena bilo upisano i mesto prebivališta, datum likvidacije, te njihova ideološka pripadnost (najčešće „DM“) i egzekutor (za skoro sve to je „pov. OZNE“).⁵⁹ Streljanja u Grockoj nastavljena su i posle ovog datuma, a Državna komisija za tajne grobnice likvidiranih posle 12. septembra 1944. evidentirala je u ovoj opštini čak 196 likvidiranih i 106 nestalih lica.⁶⁰

Koliko je revolucionarna pravda bila preka govore i primeri greškom streljanih ili preživelih lica koja su se našla na spiskovima. Najpoznatiji slučaj je glumca Lazara Jovanovića glumca iz Beograda koji se našao na objavljenom spisku 105 (104) streljanih u Politici i Borbi pod rednim brojem 35:

„Jovanović Lazar bivši glumac. Denuncirao je više poštenih rodoljuba kod četnika, koji su ih pobili, ucenjivao e više poštenih rodoljuba i uzimao im novac da ih ne bi denuncirao četnicima, istako se u širenju laži i kleveta protiv NOP-a.“⁶¹

Pomenuti umetnik je svoje ime čitao na naslovnoj strani novina, a igrao je u pozorištima sve do početka sedamdesetih. Da ovo nije bio usamljen slučaj govori i primer iz okoline Dubrovnika:

„Drugovi koji su to sprovodili bili su vrlo površni. Na primer u Dubrovniku je u oglasu osuđenih na smrt bio naveden jedan građanin Dubrovnika koji se u tom momentu nalazio na slobodi i u oglasu među streljanima čitao svoje ime i prezime ...“⁶²

U drugom dokumentu u arhivi OZNe otvoreno se priznaje da je takođe greškom streljan nedužan mladić:

„Radić Radisav iz sela Donja Mutnica za vreme okupacije se nigde nije mešao a po solobodeu je greškom streljan od strane NOV-e pošto u opvom selu postoje dva Radić Radisava, ista očeva imena a inače nisu u rodbinskom odnosu. Trebao je da bude likvidiran Radić Radisav koji je bio predsednik Ravnogorskog odbora i šef crne trojke u selu...ali orgnai OZNe nisu bili dobro obavešten izveli su mlađeg nevinog Radić Radisava i streljali ga. I onaj je tako ostao živ...” U nastavku se ipak kaže da njegova smrt i nije neka šteta jer je i on inače bio neprijatelj nove vlasti.⁶³

Prilikom odvođenja na egzekucije, među egzekutorima još uvek nepriviknutim na masovna ubijanja, dešavali su se razni incidenti. Jedan takav se desio u okolini Mladenovca: „Između 23. i 24. smo povelii deset osuđenika na streljanje. Kako je bila jaka pomrčina nismo ni primetili kada su se trojica odrešili. Kada smo bili blizu kraja varoši primetili smo da su se ova troica odrešili, mi smo zaustavili kolonu i ova troica su momentalno počeli da beže, drugovi su pojurili, pripucali za njima ali

su oni uspeli da umaknu, ova druga sedmorica su pokušali onako svezani da beže i kako su neki drugovi već otišli za onom trojicom mi smo bili primorani, da ih likvidiramo na ulici. Posle likvidacije smo odmah doterali kola i likvidirane odneli na strelšte a krv sa ulice oprali. Ova skandalozna greška je još žalasnija što su ovo radili sve partijci i to tri člana S. P. Đura Mića i Seka, 1 član O. K. Skoja Žarko, pol. kom. mesta Žile i Luburić član OZN-e.“⁶⁴

Bilo je slučajeva da pojedinci pobegnu ili prežive streljanja i da se prijave vlastima ali nanovo budu streljani. Milan Trešnjić, oficir OZN-e u sećanjima navodi slučaj saobraćajnog policajca Stevana Poznića. Ovaj pošto je slučajem preživeo streljanje na Banjici(Beograd), ponovo se prijavio vlastima ubeđen da je bio greškom pred streljačkim vodom. Međutim, ipak je po Trešnjićevim rečima likvidiran kako ne bi mogao da priča šta se dešavalo sa pripadnicima bivšeg aparata:

„Godinu dana posle oslobođenja zemlje shvatio sam kakve smo greške činili. Desetine i stotine potpuno nevinih ljudi koji nisu znali da na vreme skinu i zbace uniforme, progutala je narodna revolucija. Svi uniformisani policajci svrstani su u red zloglasne Specijalne policije. Takozvani, elitni deo policijskog aparata manje je stradao. Tako je greh manjine platila većina i to po nekim čudnim zakonima zlehude ljudske sudbine.“⁶⁵

Takođe bilo je i onih koji su odbegli ili preživeli pa kada su kasnije uhvaćeni osuđeni su na maanje zatvorske kazne ili su čak prošli bez ikakve kazne. Tako je na primer Andrić Ignjat, kamenorezac iz Šapca, novembra 1944. optužen je i osuđen kao pripadnik JVO za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta i osuđen na smrt. Međutim, uspeva da pobegne, a kada je dve godine kasnije uhvaćen i pored otežavajuće okolnosti za isto delo osuđen je juna 1947. na „samo“ osam godina robije sa prinudnim radom.“⁶⁶

O načinima egzekucije se može dosta saznati i dostupne dokumentacije. Iako se radi uglavnom o masovnim streljanjima uglavnom ima primera i egzekucije hladnim oružijem. Tako na primer se u jednom objavljenom dokumentu kaže:

„...U Dubrovniku se justifikacija vršila ne streljanjem već su se takva lica klala (podvukao S. C.). Ja sam za to saznao od komandira čete narodne odbrane. Likvidacija je vršena bez potrebne opreznosti i na nedostojan način. Jedna grupa iz Drniša je streljana i bačena u jame a da svi iz logora nisu do kraja ubijeni tako da su iz jame vikali- „*Majku vam vašu ubijte me do kraja!*«..Osim među likvidiranim ima i takovih, koji se nisu smeli likvidirati prje nego se javno raskrinkaju na suđenju pa tek onda im presuditi. Kao primjer navodim 20 popova u Dubrovniku.“⁶⁷

ZAKLJUČAK

Na kraju i neposredno po okončanju Drugog svetskog rata u svim zemljama Istočne Evrope pa i Jugoslaviji i Srbiji došlo je do snažnog vala represije i revolucionarnog terora instrumentalizacijom antifašizma u svrhu eliminisanja protivnika revolucije. Ovo nasilje je samo jednim delom uslovljeno ratom, „*etosom odmazde*“ pa čak i ličnim razlozima koji neminovno prate gotovo sve oružane sukobe u istoriji dok je veći deo predstavljalo prvu fazu dobro isplanirane komunističke revolucije u kojoj je etapno trebalo eliministi njene klasne i političke protivnike. U Srbiji je to činjeno najpre likvidacijama bez sudova u režiji tajne policije a potom su primat imali montirani politički procesi uglavnom po optužbama, a za ratne zločine ili neku vrstu kolaboracije a neretko zloupotrebljeni za eliminaciju klasnih i političkih protivnika.

Dostupni i objavljeni dokumenti iz arhiva u Srbiji ali Sloveniji, Hrvatskoj ukazuju da je proces „divljeg čišćenja“ kao i represije nad političkim i klasnim nisu bili slučajni niti stihijskog karaktera. Radilo se o planskoj akciji koju je vodila OZNa a koja je samo u nekim segmentima izlazila iz svojih okvira. Ne radi o anarhičnim dešavanjima koji su se oteli kontroli (mada ima i izuzetaka) veća da se sve odvijalo u režiji i pod strogim nadzorom partije koja je o svemu izveštavana i provlačila se kao crvena nit kordinišući rad tužilaštva, sudstva i tajne policije. Pored ratne osvete dominani motivi za obračun bili su ideološki i klasni. Na osnovu ovih objavljenih dokumenata mođe se na kraju izvući nekoliko osnovnih zaključaka. *Prvo*, oni potvrđuju da je represija bila planska, da se radilo po unapred pripremljenim, *direktivama, odlukama* uz postojanje detaljnih *spiskova* političkih i klasnih neprijatelja koje treba likvidirati u smutnim, ratnim okolnostima. *Drugo*, intezite represije u prvim mesecima po oslobođenju bio je drastičan a broj streljanih ratnih zarobljenika, političkih i klasnih neprijatelja meri se desetinama hiljada. *Treće*, iz navedenih izveštaja može se u potpunosti rekonstruisati mehanizam likvidacije, hapšenja se odvijaju prema unapred pripremljnim spiskovima na osnovu dojava doušnika, potom se vrše masovne egzekucije u režiji OZN-e da bi se zatim zatražilo pokriće od sudova kroz isfabrikovane presude za neka lica, mahom uglednije građane. *Četvrto*, dokumenti pokazuju da u arhivama postoje (ili su postojali!) detaljni izveštaji sa terena. Nasuprot uvreženom mišljenju o likvidiranim i streljanim licima tokom 1944–1945. vođena je uredna dokumentacija u vidu knjiga i spiskova streljanih od strane službe bezbednosti. Oni su samo jednim delom nestali a tek u novije vreme postaju dostupni široj javnosti. Takođe postoje dokumenti koji ukazuju na teritorijalizaciju krivice, nejdakni tretman okrivljenih i primera oportunitizma pojedinih republičkih službi (depeša Aleksandra Rankovića OZN-i za Hrvatsku). Takođe ima i primera narušavanja borbe protiv „bratstva i jedinstva“ oličenom u lažnim simetrijama, mnogih primera nečovečnog preterivanja, psihopatoloških pojava, traljavo obavljene egzekucije i slično...

JEGYZETEK

- 1 Više u Cvetković, Srdjan – Dević, Nemanja: *OZNA-represija u Srbiji 1944–1946*. Dokumenti. Beograd, 2019. (u daljem navođenju: Cvetković – Dević 2019.)
- 2 Prva sovjetska vojna misija u Jugoslaviji spuštena je padobranima 23. februara 1944. kod Bosanskog Petrovca u zapadnoj Bosni. Na njenom čelu bio je General Nikolaj Vasiljevič Kornjejev, pripadnik tadašnje sovjetske obaveštajne službe. Sovjetska vojna misija imala je 21 člana. Vodušek-Starić, Jara: *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*. Zagreb, 2006. 37. (u daljem navođenju: Vodušek-Starić 2006.)
- 3 On se našao u Srbiji u pratnji misije generala Kornjejeva sa još 13 oficira. Misija je stigla na oslobođenu teritoriju 23. februara 1944. Đilas tvrdi da je to samo jedno od njegovih imena, budući da se šef NKVD-a javio kasnije kao ambasador u Mađarskoj, pod sasvim drugim imenom. Glišić, Venceslav: *Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom*. In: Tokovi istorije, 3-4/2002. 116.
- 4 Zbog zloupotreba i takvih navika smenjen je juna 1944. načelnik OZN-e za Sloveniju Ivan Maček. Vodušek-Starić 2006. 40.
- 5 Nikolić, Kosta – Dimitrijević, Bojan: „OZN-na protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta“. In: Naša prošlost, 10/2010. Kraljevo, 2010. (u daljem navođenju: Nikolić – Dimitrijević 2010.)
- 6 Lobi, Mark: *Tajne službe Srbije*. Beograd, 2003. 83.
- 7 Numić, Selim. *Dobra zemljo lažu*. Beograd, 1990. 10. (u daljem navođenju: Numić 1990.); Duhaček, Antun: *Ispovest obaveštajca*. Beograd, 1992. 27.
- 8 Dimitrijević, Bojan: *Građanski rat u miru*. Beograd, 2003. 17. (u daljem navođenju: Dimitrijević 2003.)
- 9 Dimitrijević 2003.17.; *Svedočenje bivšeg majora OZN-e Milana Trešnjića*, 29. januar 2009.; Numić 1990. 10.
- 10 Ovako je osnivanje OZN-e za Srbiju na Radan planini doživeo Slobodan Krstić Uča: „Seli smo konspirativno pod jedno usamljeno drvo, odakle smo imali dobar pregled tako da nam se niko nije mogao približiti. Krcun je iz džepa izvadio i pročitao naredbu vrhovnog komandanta od 13. maja 1944. godine o formiranju Odeljenja za zaštitu naroda.“ Krtić Uča, Slobodan: *Kako sam hvatao Dražu Mihailovića*. Beograd, 1988. 35.
- 11 Do juna 1945. postojalo je samostalno regionalno poverništvo OZN-e za Sandžak, a do oktobra 1945. postojale su i samostalne OZN-e na nivou pokrajina Vojvodine i Kosmeta, koje su zatim ukinute kao samostalne i potčinjene OZN-i za Srbiju. O važnosti OZN-e (UDB-e) za Beograd govori činjenica da su se na njenom čelu smenjivala poznata imena – S. Penezić Krcun, M. Minić Crni, V. Mićunović, Jovo Kapičić, a kadrovi za beogradsku tajnu policiju uzimani su iz proleterskih i srpskih divizija. Lopušina, Marko: *Ubij bližnjeg svog*. I. Beograd, 1997. 51.
- 12 Trešnjić, Milan: *Vreme razlaza*. Beograd, 1988. 7. (u daljem navođenju: Trešnjić 1988.); Otašević, Ana: *Oslobađanje Dedinja*. In: Krug, broj 8/1999. 66. (u daljem navođenju: Otašević 1999.)
- 13 Dimitrijević, Bojan: *Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu s političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954*. feljton, <http://www.zokster.net/drupal/node/134>
- 14 Više u Cvetković – Dević 2019.
- 15 *Ispovest Momčila Dugalića*. In: Nedeljni telegraf, 17. oktobar 2001. 25.
- 16 Svedočenje pilota u penziji Đorđa Lalovića dato autoru 9. marta 2004.
- 17 Naredba broj 1 generala Ljubodraga Đurića, u posedu autora.
- 18 Nemir među građane koji nisu simpatizali novu vlast naročito je uneo agresivni članak Marka Ristića: *Smrt fašizmu sloboda narodu*. In: Borba, 30. oktobar 1944.
- 19 Svedočenje Boška Milanovića, penzionera iz Beograda, 25. april 2005.
- 20 Vojni Arhiv, FOND VBA. Građa Odeljenja zaštite naroda. K-11. F-1. Depeša opunomoćenika 47. divizije. Čuprija, 15. novembar 1944. (u daljem navođenju: VA)
- 21 Nikolić – Dimitrijević 2010. 135.
- 22 Arhiv Srbije Železnik, OKM. SP Po-64. (u daljem navođenju: ASŽ)

- 23 ASŽ, OKT-39.
- 24 ASŽ, OKM-1241-1.
- 25 Nikolić – Dimitrijević 2010.
- 26 Marko Ristić (1902–1984), jedan od najvažnijih pripadnika beogradskog nadrealističkog umetničkog pokreta u Kraljevini Jugoslaviji. Bio je prvi ambasador komunističke Jugoslavije u Francuskoj od 1945. do 1951. godine (nap. autora).
- 27 Nikolić – Dimitrijević 2010. 135. i dalje.
- 28 Ibid.
- 29 *Izveštaj pomoćnika Javnog tužitelja Hrvatske o stanju u zatvorima OZN-e u Zagrebu. 19. X 1945.* In: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonski Brod, 2005. 277.
- 30 *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama, jul 1945.* In: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupić, Mate: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonski Brod, 2005. 168–171.
- 31 Arhiv Srbije, FOND BIA. Knjiga streljanih. Broj 53. Leskovac. (u daljem navođenju: AS)
- 32 Otašević 1999. 64.; Cvetković, Srdjan: Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd, 2006. 173.
- 33 Otašević 1999. 64.
- 34 Nikolić – Dimitrijević 2010.
- 35 ASŽ, OKM. SPK-59.
- 36 Petar Banovac, načelnik Ozne za okrug Beogradski 1944. i docnije (1945–1949) narodni poslanik i privredni rukovodilac, uhapšen je 1950. po liniji IB-a i nekoliko godina proveo na Golom otoku, da bi nakon toga bio potpuno „izbrisan“ iz istorije NOB-a u Beogradskom okrugu. Dević, Nemanja: *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu, ljudi i događaji*. Beograd, 2015. 372., 438., 457.
- 37 ASŽ, OKM. SPK-59. Izveštaj okružnom partijskom Komitetu u Beogradu, novembar 1944.
- 38 Nikolić – Dimitrijević 2010.
- 39 ASŽ, OKT-19.
- 40 ASŽ, OK SKOJ-a. M-105.
- 41 AS, Fond BIA. Spisak antinarodnih elemenata-Beograd. Knjige 1–3.
- 42 *Svedočenje Slavka Popovića*. In: Nedeljni telegraf, 17. oktobar 2001. 25.
- 43 Jovanović, Nebojša: *Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku*. Smederevo, 2002. 72.
- 44 ASŽ, OKM-1002.
- 45 ASŽ, OKM-1181.
- 46 VA, FOND VBA. Građa Odeljenja zaštite naroda. K-11. F-1. Opunomoćenik 47. divizije. Čuprija, 15. novembar 1944. Beograd.
- 47 AS, FOND BIA. F 53. Knjiga streljanih- jug Srbije.
- 48 Privatna arhiva advokata Prijезде Popovića. Lokacije na kojima su vršena masovna ubistva 1944,
- 49 U Pirotu je streljano oko 300 lica, uglavnom iz okoline Vlasotinca i Leskovca a streljanje je usledilo nakon što je u nerazjašnjenim okolnostima stradao šef Ozne za Pirot Pavle Bošković. AS, FOND BIA. Br. 53. Knjiga streljanih.
- 50 AS, FOND BIA. F. 101. 46.
- 51 Svedočenje Milice Veselinović iz Beograda, Potvrda o streljanju Mihaila Veselinovića ustupljena Državnoj komisiji.

- 52 „I Englezi su primili amnestiju vrlo dobro. Juče ujutro probudili su me telefonom i čestitali mi. Za njih je amnestija senzacionalna stvar i Harison mi kaže da će u savezničkoj javnosti izazvati najbolji utisak.“ Arhiv Josipa Broza Tita, Fond KMJ II-5b/13.; Pismo V. Ribnikara J. B. Titu od 23. novembra 1944.
- 53 Arhiv Jugoslavije, DK-110. Popis optužnica i presuda. (u daljem navođenju: AJ)
- 54 Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupiće, Mate: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, 2005. 55. i 57. (u daljem navođenju: Dizdar – Geiger – Pojić – Rupiće 2005.)
- 55 VA, Upisnik Vojnog suda Beograd. 1945.
- 56 ASŽ, OKM-1241–2.
- 57 ASŽ, OKM-1041.
- 58 Simić, Mileta: *Pakao u Sopotu*. In: Pogledi, 26. april 2013. <https://www.pogledi.rs/pakao-u-sopotu/> sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- 59 ASŽ, OKM-1050.
- 60 „Otvorena knjiga“, Registar žrtava komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70122.html> sajtu pristupljeno 18. marta 2018. godine.
- 61 *Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu*. In: Politika, 27. novembar 1944.
- 62 Dizdar – Geiger – Pojić – Rupiće 2005. 57.
- 63 AS, FOND BIA. F 154. Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata.
- 64 ASŽ, OKM 1080.
- 65 Svedočenje arhitekta Mihaila Miše Živadinovića, januar 2005. Trešnjic 1988. 8–9.; Izveštaj javnog tužioca br. 179/49, u posedu Jagode Momčilović (fotokopija u posedu autora)
- 66 AJ, DK-110. Popis optužnica i presuda. Fasc. 826–12.
- 67 *Izveštaj Drage Desputa člana Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske, 17. januar 1945*. In: Dizdar, Zdravko – Geiger, Vladimir – Pojić, Milan – Rupiće, Mate: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, 2005. 57.